

*Церковна А.О.,
кандидат юридичних наук
доцент кафедри правознавства*

*Сироваткін С.А.,
магістрант кафедри правознавства,
Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ КОМПЕНСАЦІЇ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

У даній статті розглянуто питання компенсації моральної шкоди. Проаналізовані міжнародні та національні норми, які регулюють інститут компенсації моральної шкоди. Виявлені існуючі недоліки у цій сфері та запропоновані заходи щодо удосконалення законодавчих основ компенсації моральної шкоди в цивільному праві України.

Ключові слова: моральна шкода, немайна шкода, компенсація моральної шкоди, розмір компенсації, механізм компенсації.

Відшкодування моральної шкоди, яка може бути спричинена фізичній або юридичній особі, є дієвим способом захисту цивільних прав та інтересів.

Майже будь-яке порушення прав, навіть майнових, тягне за собою душевні страждання особи, які пов'язані або з фізичним біллем у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, або у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна, або з приниженням честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи, або з порушенням прав, наданих споживачам, а також у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, тощо.

У зв'язку з цим, законодавцем досить обґрунтовано у статті 16 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) відшкодування моральної шкоди визначено у якості одного із загальних способів захисту цивільних прав та інтересів.

Проте, аналіз судової практики свідчить, що протягом останнього часу у діяльності судій виникають проблеми у правозастосуванні норм щодо визначення самого поняття «моральна шкода», оскільки, це пов'язано з психофізіологічними особливостями людини. Проблемним є і визначення розміру компенсації моральної шкоди, у зв'язку з тим, що страждання, які покладені законодавцем в основу поняття «моральна шкода», не піддаються однозначній грошовій оцінці, а в законодавстві відсутні чіткі критерії їх визначення. Крім того визначення розміру моральної шкоди носить суб'єктивно-оціночний характер, як з боку самого потерпілого, так і судді, який вирішує справу даної категорії.

Наведене не лише обумовило вибір теми статті, але й свідчить про її актуальність та необхідність здійснення цивільно-правового наукового аналізу проблем, які виникають щодо застосування норм, які становлять інститут відшкодування моральної шкоди.

Підґрунтям для дослідження вищезазначених проблемних питань є праці цивілістів: С.И. Шимон, Р.О. Стефанчука, Н.А. Саніахметовой, Я.О. Заїка, С.І. Чернооченко, Т. Карнаух, В.П. Паліюка, Н.Л. Полішко, О.В. Дзери, П.М. Рабіновича, О.М. Ерделевського та інших.

Ретроспективний аналіз розвитку концепції моральної шкоди у цивільному праві України, показує, що проблема відшкодування моральної шкоди в різні періоди становлення суспільства вирішувалась по-різному.

В радянські часи поняття моральної шкоди, а тим більше – механізму її компенсації – не існувало. Цивільний кодекс УРСР не містив жодної норми, яка б врегульовувала це питання. Така норма була запроваджена 6 травня 1993 року Законом України «Про

внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян і організацій» [1]. Цивільний кодекс УРСР був доповнений ст. 440-1 "Відшкодування моральної (немайнової) шкоди".

Аналіз судової практики свідчить про те, що суди в основному правильно застосовують норми законодавства, які регулюють відшкодування моральної шкоди, але в окремих випадках припускаються помилок, рідко застосовують чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, неповно з'ясовують наявність підстав для відшкодування моральної шкоди, недостатньо обгрунтовують її розмір, допускають порушення процесуальних норм. Тому, з метою тлумачення норм та недопущення зазначених вище помилок Верховний суд України в своїй Постанові від 31 березня 1995 року №4 роз'яснив судам механізм застосування даної статті [2].

У зв'язку з прийняттям Цивільного кодексу України від 16.01.2003 року механізм компенсації моральної шкоди значно вдосконалився та більш детально регулює інститут компенсації моральної шкоди. Крім норм ст. 16 ЦК України, його змістом є норми ст. 23 ЦК України, яка присвячена відшкодуванню моральної шкоди, ст. 1167 ЦК України, яка закріплює підстави відповідальності за завдану моральну шкоду та ст. 1168 ЦК України, яка присвячена відшкодуванню моральної шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи.

Незважаючи на це, вищезазначені проблеми правозастосовної практики залишаються невирішеними.

Відповідно до вимог в ч.1 ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає:

у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я (п.1); у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів (п.1); у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна (п.3); у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (п.4).

Аналіз цієї норми свідчить про те, що незважаючи на її змістовність, й досі законодавець чітко не закріплює поняття моральної шкоди. На думку деяких науковців, вищезазначені пункти ч.1 ст. 23 ЦК України, не лише поглинають один одного, але й розглядають моральну шкоду лише з точки зору можливих шляхів її заподіяння, що може свідчити лише про ймовірність, а не про достеменність настання такої шкоди [3].

У зв'язку з проблемою, яка досліджується, заслуговують на увагу і роз'яснення, які містяться у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», де також містяться тлумачення поняття моральної шкоди. Так, згідно п.3 Постанови під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Аналіз такого визначення свідчить про те, що сутність моральної шкоди зводиться до втрат (збитків) немайнового характеру, а у ст. 23 ЦК України – до страждань (душевних або фізичних) [4].

Причиною цих втрат визначаються моральні чи фізичні страждання або інші негативні явища, що заподіяні незаконними діями осіб. Тобто, як основне поняття в даному визначенні фігурує поняття "страждань". Правими є автори, які вважають, що, уточнивши поняття моральної шкоди, яке запропоноване Верховним Судом України, тією обставиною, що дані протиправні посягання повинні бути направлені на права особи чи її законні інтереси, дане визначення слід вважати досить вдалим, та таким, що може бути (рециповане і в чинне законодавство. Порівняння з законодавством країн ближнього зарубіжжя, наприклад, з Російською Федерацією, де в ст. 151 Цивільного кодексу вказано, що під моральними збитками розуміють фізичні чи моральні страждання, свідчить, що

наше визначення вигідно відрізняється через те, що в основі його все ж лежать втрати, які можна більш-менш реально оцінити, а не страждання як процес, що не піддається оцінці [5].

Інколи в літературі наголошується на неправильності з етимологічної точки зору існування такого поняття, як "моральна" шкода, в зв'язку з чим його пропонується замінити або більш загальним поняттям "немайнова шкода" [6; 7] або американізованим поняттям "психічна шкода" [8] (psychological damage), яке в країнах англо-американської системи права визначається як "фізичні і психічні страждання" (physical and mental sufferings) і має різновиди у вигляді психічна шкода (psychological injury), психіатрична шкода (psychiatric jury), нервовий шок (nervous shock) та звичайний шок (ordinary shock). [4; 9]

Аналіз теорії права та правозастосовної практики виникає проблема термінології, відносно цього інституту права. Законодавство, що регулює правовідносини в певних галузях, дає визначення стосовно особливостей цих галузей. Наприклад, Закон України "Про зовнішньоекономічну діяльність" [10, ст.1] визначає моральну шкоду, як "шкоду, яку заподіяно особистим немайновим правам суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та яка призвела або може призвести до збитків, що мають матеріальне вираження".

Поняття моральної шкоди, адаптоване до специфіки трудового права, містить Закон України "Про охорону праці" від 14 жовтня 1992: "під моральною втратою потерпілого розуміються страждання, заподіяні працівникові внаслідок фізичного або психічного впливу, що призвело до погіршення або позбавлення можливостей реалізації ним своїх звичок і бажань, погіршення відносин з оточуючими людьми, інших негативних наслідків морального характеру" [11].

Крім того, в законодавстві трапляються й інші визначення, які здебільшого носять описовий характер. Наприклад, Закон України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду" вказує: "Відшкодування моральної шкоди провадиться у разі, коли незаконні дії органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду завдали моральної втрати громадянину, призвели до порушення його нормальних життєвих зв'язків, вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя"[12, ч.5, ст.4].

Також, поняття моральної шкоди закріплено у Листі Міністерства юстиції України від 13.05.2004: «Під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.» [13].

Аналіз вищезазначених нормативно-правових актів свідчить, що визначення поняття «моральна шкода», яке міститься в їх нормах не носять універсального характеру, та можуть бути застосовані лише до обмеженого кола правовідносин.

Наступною проблемою в цивільному праві України залишається розмір компенсації моральної шкоди.

Особи, які зазнали порушення своїх, гарантованих Конституцією України прав, нерідко високо оцінюють свої страждання. Відповідно до норми ст. 23 Цивільного кодексу України розмір компенсації моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Зокрема, враховуються стан здоров'я потерпілого, тяжкість вимушених змін у його життєвих і виробничих стосунках, ступінь зниження престижу, ділової репутації, час та зусилля, необхідні для відновлення попереднього стану. При цьому суд має виходити із засад розумності, добросовісності та справедливості. Але, аналіз правозастосовної практики свідчить про те, що проблема суб'єктивної оцінки суддів залишається й досі.

Розмір компенсації моральної (нематеріальної) шкоди, відповідно до чинного законодавства України, може бути як в грошовій, так і в іншій матеріальній формі. Крім того, як передбачено ч.1 ст. 1168 ЦК України, моральна шкода, завдана каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, може бути відшкодована одноразово або шляхом здійснення щомісячних платежів.

Механізми оцінки розміру компенсації моральної шкоди розроблялись Р.О. Стефанчуком [4] та А.М. Ерделевським [9], та повністю погодитись з їх позиціями не можна. Так, в літературі існує таке бачення, яким можна погодитись, зокрема, Є. Солодко зазначає, що «при любой форме возмещения компенсация морального вреда будет частичная, т. к. точно определить степень причинённого морального вреда и соответственно размер его возмещения невозможно» [14, с.15-16]. Так, відповідно Листа Міністерства юстиції України від 13.05.2004" [13] моральну шкоду не можна відшкодувати в повному обсязі, так як немає (і не може бути) точних критеріїв майнового виразу душевного болю, спокою, честі, гідності особи. Будь-яка компенсація моральної школи не може бути адекватною дійсним стражданням, тому будь-який її розмір може мати суто умовний вираз, тим більше, якщо така компенсація стосується юридичної особи.

На практиці, деякі дослідники зазначають, що при оцінці розміру компенсації моральної шкоди необхідно враховувати розмір матеріальної шкоди якої зазнав потерпілий. Але в статті 23 Цивільного кодексу України встановлено, що моральна шкода компенсується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає компенсації, та не пов'язана з розміром цієї компенсації.

Таким чином, вважаємо за необхідне закріпити на законодавчому рівні поняття «моральної шкоди», доповнивши одним абзацем ч.1 ст. 23 Цивільного кодексу України.

Аналіз судової практики свідчить, що визначаючи розмір моральної шкоди, при розгляді конкретної ситуації, суди у своїх рішеннях, у якості обґрунтування посилаються на розумність, добросовісність та справедливість. Дана позиція судів заслуговує на увагу.

Відповідно до ч.6 ст. 3 ЦК України справедливість, добросовісність та розумність є загальними засадами цивільного законодавства. У зв'язку з цим ці положення мають значення і для вирішення проблеми визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Тому пропонується редакцію ст. 23 ЦК України доповнити ч. 6, наступного змісту: «Суд при визначенні розміру відшкодування моральної шкоди має виходити із засад розумності, добросовісності та справедливості.»

Література:

1. Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян та організацій: Закон України від 6 травня 1993 року № 3188-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 24. – Ст.259.
2. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
3. Шимон С.І. До питання щодо розміру відшкодування моральної шкоди // Вдосконалення законодавства України в сучасних умовах / С.І. Шимон. –Збірник наукових статей. – Вип. 1. – К., 1996. – С. 128-135.
4. Стефанчук Р.О. Цивільно- правовий захист честі, гідності та репутації: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Стефанчук Руслан Олексійович / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. - К., 2000. - 222 с.
5. Шимон С.І. Відшкодування моральної (немайнової) шкоди як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав: Автореф. дис....канд.юрид.наук.: 12.00.03 / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, НАН України. – К., 1998. – 17 с.

6. Малеина М.Н. Личные неимущественные права граждан (понятие, осуществление, защита): Автореф. дис... д-ра. юрид. наук: 12.00.03 / Моск. Гос. юрид. академия. – М., 1997. – 40 с.
7. Венедиктова В.И. Деловая репутация: Личность, культура, этика, имидж делового человека. – М.: Ин-т новой экономики, 1996. – 202 с.
8. Юридичний словник-довідник. За ред. Ю.С. Шемшученко. – К., Femina, – 1996. – 696 с.
9. Эрделевский А.М. Компенсация морального вреда в России и за рубежом. Пособие / А.М. Эрделевский. – М.: БЭК, 2006. – 214 с.
10. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16 квітня 1991 року № 959-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №29. – Ст.277.
11. Про охорону праці: Закон України від 14 жовтня 1992 № 2694-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – Ст.668.
12. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду: Закон України від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст.1.
13. Методичні рекомендації "Відшкодування моральної шкоди": лист Міністерства юстиції України від 13.05.2004 № 35-13/797 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04.
14. Солодко Є. Моральный вред. Понятие и порядок возмещения // Бизнес. – 1994. – № 8. – С. 15-16.

Церковная А. А., Сыроваткин С. А. Проблемы правового регулирования компенсации морального вреда в гражданском праве Украины.

В данной статье рассмотрены вопросы компенсации морального вреда. Проанализированы международные и национальные нормы, регулирующие институт компенсации морального вреда. Обнаружены существующие недостатки в этой сфере и предложены меры по совершенствованию законодательных основ компенсации морального вреда в гражданском праве Украины.

Ключевые слова: моральный вред, неимущественный вред, компенсація морального вреда, размер компенсации, механизм компенсации.

Cerkovna A. O., Syrovatkin S. A. Problems of legal regulation of non-pecuniary damage in the civil law of Ukraine.

The questions of compensation of moral harm are considered in this article. The international and national norms, which regulate institute of compensation of moral harm are analysed. Existing shortcomings of this sphere are found and measures for improvement of legislative bases of compensation of moral harm in civil law of Ukraine are offered.

Keywords: moral harm, exemplary harm compensation of moral harm, amount of compensation, compensation mechanism.